

РОЗДІЛ I. ПРОБЛЕМИ КУЛЬТУРОЛОГІЇ: ІСТОРИЧНІ ТА СУЧАСНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 726.1(477.61):008(091)

*Смоліна Ольга Олегівна,
доктор культурології, доцент,
професор кафедри філософії,
культурології та інформаційної діяльності
Східноукраїнського національного університету
імені Володимира Даля
laprimavera555@gmail.com*

ХРАМИ ЛУГАНЩИНИ: ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ КОНТЕКСТ І АКТУАЛЬНІСТЬ ДОСЛІДЖЕННЯ

Мета роботи: вивчення ступеню дослідженості православних храмових архітектурних комплексів на території сучасної Луганської області. **Методологія** дослідження базується на компаративно-аналітичному підході із застосуванням методу систематизації. **Наукова новизна** роботи полягає в тому, що вперше здійснено аналіз сучасної наукової літератури про православні храми Луганщини, який показав, що наявні нечисленні видання не дають змоги скласти скільки-небудь цілісну картину про шляхи розвитку православного храмового будівництва в Луганському краї, його зв'язки з культурою регіону, про художньо-стилістичні уподобання в культовій архітектурі та її образно-естетичний аспект. **Висновки:** встановлено, що стосовно названої теми переважають видання каталожного типу. Це свідчить про первинний етап виявлення та накопичення матеріалу, на стадії якого перебуває процес дослідження храмів Луганщини. Низка видань містять помилкові дані, що цілком зрозуміло через розрізненість емпіричного матеріалу та його недостатню вивченість. І якщо, незважаючи на фрагментарність і роз'єднаність матеріалу загалом, історія окремих храмів області все ж зафіксована в наукових виданнях, довідниках, періодиці, то архітектурно-стилістичний аспект храмів Луганщини практично залишився поза межами наукового інтересу. З метою збереження національної культурної спадщини необхідні історико-культурологічні та мистецтвознавчі дослідження православного культового будівництва Луганського краю за весь період його існування.

Ключові слова: Луганська область, православні храми Луганщини, архітектура православних храмів Луганщини, художньо-стилістичний аспект храмового будівництва, історико-культурний аспект храмового будівництва.

Смолина Ольга Олеговна, доктор культурологии, доцент, профессор кафедры философии, культурологии и информационной деятельности Восточноукраинского национального университета имени Владимира Даля

Храмы Луганщины: историко-культурный контекст и актуальность исследования

Цель работы: изучение степени исследованности православных храмовых архитектурных комплексов на территории современной Луганской области. **Методология** исследования базируется на компаративно-аналитическом подходе с применением метода

систематизації. **Научна новизна** роботи заключається в тому, що вперше здійснено аналіз сучасної наукової літератури про православні храми Луганщини, який показав, що наявні небагато численні видання не дозволяють скласти хоча б загальну картину про шляхи розвитку православного храмового будівництва в Луганському краї, його зв'язі з культурою регіону, про художньо-стилістичні уподобання в культовому зодстві і його образно-естетичному аспекті. **Висновки:** встановлено, що за даною темою переважають видання каталожного типу, що говорить про первинний етап виявлення і накоплення матеріалу, на стадії якого знаходиться процес дослідження храмів Луганщини. Багато видань містить помилкові дані, що повністю пояснюється розривністю емпіричного матеріалу і його недостатньою дослідженістю. І якщо, незважаючи на фрагментарність і розривність матеріалу в цілому, історія окремих храмів області все ж зафіксована в наукових виданнях, довідниках, періодичці, то архітектурно-стилістичний аспект храмів Луганщини практично залишилася за межами наукового інтересу. З метою збереження національного культурного спадку необхідні історико-культурологічні і мистецтвознавчі дослідження православного культового зодства Луганського краю за весь період його існування.

Ключові слова: Луганська область, православні храми Луганщини, архітектура православних храмів Луганщини, художньо-стилістичний аспект храмового зодства, історико-культурний аспект храмового зодства.

Smolina Olha, Doctor of Science in Culture Studies, Assistant Professor, Professor of the Philosophy, Culture Studies and Information Activity Department, Volodimir Dahl East Ukrainian National University

Temples of Luhansk region: historical and cultural context and relevance of the research

The purpose of the article is to study the degree of research of Orthodox temple architectural complexes on the territory of the modern Lugansk region. **The methodology** is based on a comparative-analytical approach using the method of systematisation. **The scientific novelty** of the work lies in the fact that an analysis of the modern scientific literature on the Orthodox churches in Lugansk region was carried out for the first time. It showed that the available few editions do not allow us to draw a complete picture of the Orthodox church building development in the Lugansk region, of its connection with the regional culture, about artistic and stylistic preferences in the cult architecture and its figurative and aesthetic aspects. **Conclusions:** it has been established that publications of catalogue type prevail on this topic, which indicates the primary stage of identification and accumulation of material, at the stage of which the process of investigating the temples of Lugansk region is located. Some publications contain erroneous data, which is quite understandable by the disparity of the empirical material and its insufficient research. If, in spite of the fragmentation and disunity of the material in general, the history of some temples of the region is still fixed in scientific publications, reference books, periodicals, but the architectural and stylistic aspect of the Luhansk region temples has practically remained beyond the scope of scientific interest. To preserve the national cultural heritage, historical and cultural studies and art history studies of the Orthodox religious architecture of the Lugansk region are necessary for the entire period of its existence.

Key words: Lugansk region, Orthodox churches of Lugansk region, the architecture of Orthodox churches in Lugansk region, artistic and stylistic aspect of temple architecture, historical and cultural aspect of temple architecture.

Актуальність теми дослідження. Незважаючи на те, що дослідження релігії, релігійного мистецтва і культури в різних своїх проявах помітно активізувалося в Україні після 1991 р. і триває, храмова архітектура Луганщини все ще залишається малодослідженою. До такого стану справ призвів комплекс

причин і обставин як суб'єктивного, так і об'єктивного характеру. Наприклад, відомо, що частини сучасної Луганської області в різний час входили до різних адміністративних утворень – Слов'яносербії, Слобожанщини, області Війська Донського, Харківської губернії, Катеринославської губернії тощо, що не сприяло комплексному дослідженню культурної та релігійної специфіки Луганського краю. Крім того, цей край історично асоціювався з розвитком вугільної промисловості, металургії, сільського господарства і не розглядався як культурний регіон зі своїми етнічними та релігійними традиціями (найчастіше така точку зору побутує і сьогодні). Значну роль зіграла також антирелігійна та антицерковна політика радянської влади, що ставила за мету викорінення національної духовної традиції. У результаті сьогодні не існує комплексного дослідження, в якому православні храми Луганщини були б розглянуті в системі їх історико-культурних, архітектурно-стилістичних, образних, естетичних характеристик.

Водночас, актуальність такого дослідження гостро постає в сучасних реаліях, а саме:

- на значній частині Луганської області йдуть бойові дії, що призводить до руйнування або серйозного пошкодження храмових будівель;
- в контексті зміни аксіологічних парадигм в українській культурі необхідна ревізія національної архітектурної спадщини, зокрема православних храмів Сходу України;
- є гостра необхідність виявлення пам'яток храмової архітектури Луганщини, які потребують реставрації;
- необхідне виявлення ролі релігії і церкви в історико-культурному розвитку регіону, зокрема на прикладі його православних храмових комплексів;
- слід вивчити внесок етносів, що населяють Луганщину, в розвиток її релігійної культури, а комплексне дослідження православних храмів регіону буде одним з кроків на цьому шляху;
- вивчення православних храмів Луганщини необхідно для створення екскурсійних і туристичних маршрутів для місцевого населення та гостей регіону тощо.

Мета дослідження. У зв'язку з цим, метою цієї статті є вивчення ступеню дослідженості православних храмових архітектурних комплексів на території сучасної Луганської області.

Виклад основного матеріалу. Література, присвячена безпосередньо храмам Луганщини, не налічує й п'яти найменувань. Одним із перших до сторінок трагічної історії храмів краю звернувся О.Д. Форостюк у своїй монографії «Православна Луганщина в роки гонінь і трагічних випробувань» [11]. Відомості про монастирі та більш ніж 300 храмів області зібрані автором в кількох архівах, серед яких Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, державні архіви Луганської та Донецької областей, архівно-слідчі справи архівів управлінь Служби безпеки України по Донецькій та Луганській областях та ін. Матеріали й факти, що вперше вводяться до

наукового обігу, надають цьому виданню особливої цінності. Книга О.Д. Форостюка багаторазово цитується в пізніших виданнях з цієї теми. Водночас, основний ракурс даного дослідження – це проблеми державно-церковних відносин, при цьому, природно, естетичний аспект, архітектура храмів Луганщини не аналізувалася.

Видання Л.М. Борщенко «Православні храми Луганщини» [2], навпаки, присвячене фотофіксації внутрішнього художнього оформлення низки сучасних нині діючих храмів краю (з 1991 по 2009 рр.). Увагою автора охоплені храми всієї Луганської області, що входять як до Луганської, так і до Северодонецької єпархій. Видання стало підсумком науково-творчої експедиції автора по області, розпочатої в 2009 р. Книга видана у вигляді ілюстрованого каталогу з мінімумом текстового супроводу. Завдання архітектурно-стилістичного аналізу храмів в цій роботі не ставилося.

У тому ж ряду літературних джерел перебуває інформаційно-довідкове видання «Луганська єпархія» [6], в якому, однак, аналізуються історичні дані про храми тільки тієї частини області, яка нині входить до складу Лугансько-Алчевської єпархії. У книзі зібрано (зокрема з опорою на архівні джерела) цікавий матеріал про церкви, духовні навчальні заклади, про православних ієрархів області та їхні історичні долі, а також наведені ряд планів і креслень храмів. Загалом це видання має церковно-історичну спрямованість.

Інша група літературних джерел – це дослідження про історію культової архітектури України загалом, а інформація про храми Луганській області імпліцитно міститься в них [3].

Наприклад, виданий 2013 р. «Каталог зруйнованих храмів і монастирів України» [5], рекомендований до друку Вченою радою Українського інституту національної пам'яті. У вступі автори видання підкреслюють, що поняття «зруйнований храм» використовується тут у значенні, відмінному від його загальноприйнятого, побутового розуміння: у цьому віданні воно вживається в широкому значенні слова, що виходить за межі буквального розуміння «зруйнований», тобто «знищений», такий, що припинив існування як будівельна споруда. На думку укладачів каталогу, категорія «зруйнований храм» об'єднує масив церковних споруд, які були:

- знищені внаслідок воєнних дій, інших соціальних катаклізмів;
- заборонені до використання за своїм прямим призначенням з припиненням відправ та переобладнанням приміщень під інші потреби;
- знесені, розібрані, підірвані за спеціальними розпорядженнями владних структур у відповідності до державної політики стосовно Церкви;
- втрачені через причини соціокультурного характеру (байдужість, недбалість, низький рівень культури людей)» [5, 23].

Також наголошується, що через велику кількість матеріалу, катастрофічний масштаб руйнувань храмів і монастирів, вирішено було обмежитися лише згадкою про церковні споруди, розташовані в обласних та

районних центрах. Тобто виданий каталог не претендує на повноту і робота над виявленням зруйнованих культових споруд буде продовжена.

Визнаючи такий підхід досить аргументованим, слід все ж звернути увагу на низку прикрих промахів і неточностей, що містяться в каталозі в розділі про храми Луганської області. Наприклад, тут згадана церква Різдва Богородиці у місті Щастя [5, 243], хоча це місто не є ані районним, ані тим більше обласним центром. У той же час немає жодної інформації про справді зруйнований, стертий з лиця землі й понині не відновлений Фомовський Успенсько-Серафимівський монастир, розташований неподалік від районного центру м. Сватове. Цей монастир, заснований 1872 р. і закритий 1927 р., примітний наявною на його території будівлею Успенського собору, який був споруджений в 1902-1907 рр. за проектом харківського єпархіального архітектора В.Х. Немкіна. Збудований у формах російсько-візантійського стилю, що було актуально для смаків початку ХХ ст. і характерно для уподобань В.Х. Немкіна, собор був висотною і смисловою домінантою навколишньої рівнинної місцевості. 1917 р. у монастирі проживало близько 400 насельниць і діяла найчисленніша на Слобожанщині жіноча іконописна майстерня [7, 179].

Також відповідно до концепції укладачів каталогу під категорію «зруйнований» потрапили храми Старобільського Скорбященського (Скорботницького) монастиря [5, 249-250]. З таким твердженням важко погодитися, тому що обидва храми – собор на честь ікони Богородиці «Всіх скорботних Радість» і храм Св. Трійці, – хоча і були в запустінні, але зберегли свої архітектурні форми, нині відреставровані, монастир повністю відроджений. За такого підходу в каталог можна занести практично всі українські монастирі, починаючи з Києво-Печерської лаври.

Крім того, на с. 249-250 Каталогу вказано «Покровський собор жіночого монастиря «Всіх Скорботна радість». Дата зведення: 1789-1794 рр.» [5, 249]. Такого собору в зазначеному монастирі ніколи не існувало.

Практично точною копією попереднього видання є анований покажчик «Зруйновані храми і монастирі України» [4], що вийшов друком в тому ж році, з тими самими помилками і рекомендований до друку тією ж організацією.

Як третю групу джерел про храми Луганської області можна назвати дослідження про архітектуру Лівобережної, Слобідської або Східної України. Так, інформацію про окремі сільські храми Луганщини (нині, як правило, втрачені) можна зустріти в роботах С.А. Таранушенка [8; 9].

У сучасному виданні «Архітектурна спадщина Східної України (Донецька, Луганська області)» [1] в стислій формі оприлюднені архівні описи науково-технічної документації пам'яток архітектури Методичного фонду факультету архітектури, дизайну і образотворчого мистецтва ХДУМГ ім. О.М. Бекетова. До списку об'єктів Луганської області включені сім храмових будівель. Примітно, що серед них згадана «Будівля Борисо-Глібської церкви міста Северодонецька (1996 р.)» [1, 37], до реалізації проекту якої навіть не приступали.

Декілька храмів Луганщини потрапили в поле зору А.В. Чекмарьова у зв'язку з його дослідженням проблеми російсько-українського діалогу в

церковній архітектурі, поширення українізмів в Росії та елизаветинського бароко в Україні [12]. Автор вважає, що сучасне вивчення сакральної архітектури півдня Росії і східних областей України є продуктивним тільки з урахуванням розуміння колишньої єдності процесів, що тут відбувалися, системи взаємозв'язків між замовниками, виконавцями й між самими будівлями [12]. Крім того, в роботі висловлена цікава думка про те, що тип тричастинної церкви спочатку з'явився в мурованій архітектурі, до того ж під впливом молдавських і румунських архітектурних традицій, а вже потім був перенесений в українську дерев'яну архітектуру. І якщо найбільш ранніми прикладами тричастинної (і трикупольної) композиції є кам'яні каплиця Трьох Святителів (1579-1591 рр.) і Успенська церква (1591-1629 рр.) у Львові, побудовані за участю італійських архітекторів, то найстарішим зразком тричастинної («трибанної») композиції може вважатися перебудована після 1649 р. (тобто значно пізніше) Іллінська церква над печерами в Чернігівському Троїцько-Іллінському монастирі [12]. Природно, така точка зору потребує додаткової аргументації та уточнення.

Низка інтернет-публікацій присвячені окремим, найзначнішим пам'яткам культової архітектури області, як, наприклад, Успенський храм у м. Горську, Хрестовоздвиженський храм с. Байдівка Старобільського району, храм Архистратига Михаїла в с. Михайлівці Перевальського району, храм Олександра Невського с. Селезнівка в колишньому маєтку К. Мсциховського тощо. Це, як правило, не комплексні дослідження, а замітки історико-краєзнавчого, меморіально-туристичного або паломницького характеру.

У «Туристичному паспорті Луганської області», складеному в Департаменті економічного розвитку, торгівлі та туризму Луганської обласної державної адміністрації та оновленому 2017 р., туристичний ресурс області представлений 606 об'єктами, з яких 152 – релігійні об'єкти та організації [9]. До цього переліку з православних храмів увійшли як відносно давні, так і зовсім сучасні, непримітні в архітектурному сенсі будівлі, пристосовані під церковні потреби приміщення іншого призначення (наприклад, храм на честь ікони Божої Матері «Розчуження» м. Северодонецька), через що принцип відбору цих об'єктів залишається незрозумілим. Створюється враження, що автори «паспорта» заносили до списку всі ті об'єкти, громади яких погоджувалися визнати їх як «туристичні», через що цей список більше нагадує путівник для паломника.

Наукова новизна і висновки. Аналіз наукової літератури про православні храми Луганщини показав, що наявні нечисленні видання не дають змоги скласти скільки-небудь цілісну картину про шляхи розвитку православного храмового будівництва в Луганському краї, його зв'язки з культурою регіону, про художньо-стилістичні уподобання в культовій архітектурі та її образно-естетичний аспект.

Щодо цієї теми переважають видання каталожного типу, що свідчить про первинний етап виявлення та накопичення матеріалу (фотофіксацію, систематизацію даних, вивчення архівів і введення їхніх матеріалів до наукового обігу), на стадії якого перебуває процес дослідження храмів Луганщини.

Ряд видань містять помилкові дані, що цілком зрозуміло через розрізненість емпіричного матеріалу і його недостатню дослідженість. І якщо, незважаючи на фрагментарність і роз'єднаність матеріалу загалом, історія окремих храмів області все ж зафіксована в наукових виданнях, довідниках, періодиці, то архітектурно-стилістичний аспект храмів Луганщини практично залишилася поза межами наукового інтересу.

Таким чином, з метою збереження національної культурної спадщини необхідні історико-культурологічні та мистецтвознавчі дослідження православної культової архітектури Луганського краю за весь період його існування.

Література

1. Архітектурна спадщина Східної України (Донецька, Луганська області): до історії архітектури Донец. краю за наук.-техн. док. Метод. фонду ф-ту архітектури, дизайну та образотвор. мистецтва / авт.-упоряд.: В.Є. Новгородов, О.В. Балишева, Д.М. Вітченко. Харків : Золоті сторінки, 2017. 56 с.
2. Борщенко Л.М. Православні храми Луганщини: Художнє оформлення: (1991-2009): Ілюстрований каталог. Луганськ: Луганський обласний художній музей, 2009. 234 с.
3. Вечерський В.В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. Київ: НДІТІАМ, 2002. 592 с. (Науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури й містобудування; Головне управління містобудування і архітектури Київської міськдержадмі-ністрації).
4. Зруйновані храми і монастирі України: Анотований покажчик обласного і районного рівня. Упоряд. Кривошея В.В., Буряк Л.І., Киридон А.М. та ін. Київ: Мистецтво, 2013. 608 с.
5. Каталог зруйнованих храмів і монастирів України: Каталог / Редкол.: В.Ф. Солдатенко (голова) та ін.; упорядники: Кривошея В.В. (керівник), Антонюк Я.М., Березовський О.М. та ін. Київ, ДП НВЦ «Пріоритети», 2013. 512 с.
6. Луганська єпархія: інформаційно-довідкове видання / Сумишин Ю.С., Брель Я.М., Кравченко Г.М. и др. Луганськ: Вид-во «Максим», 2011. 600 с., іл. (російською мовою).
7. Смолина О.О. Монастири Слобожанщини: динаміка художественного образу: монографія. Северодонецк : изд-во ВНУ им. В. Даля, 2016. 300 с.
8. Таранушенко С.А. Дерев'яна монументальна архітектура Лівобережної України. Повна редакція / переднє слово С.І. Білокінь; передм., наук. ред., додатки В.В. Вечерський ; упоряд. Прим. О.О. Савчук. Харків: Видавець Савчук О.О., 2014. 896 с.; 1033 іл. Серія «Слобожанський світ». Випуск 8.
9. Таранушенко С.А. Пам'ятки архітектури Катеринославської губернії. Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2012. 80 с.
10. Туристичний паспорт Луганської області. URL: – <http://loga.gov.ua/oda/about/depart/economy/tourism>
11. Форостюк О.Д. Православная Луганщина в годы гонений и трагических испытаний (1917-1988 гг.): Монография. Луганск: РИО ЛИВД, 1999. 120 с.+13 вкл.
12. Чекмарёв А.В. Двухбашенные храмы Слобожанщины: трансформация украинской типологии в XVIII – начале XIX в. Русская усадьба. Сборник Общества изучения русской усадьбы. Вып. 18 (34). Спб.: Издательский дом "Коло", 2013. С. 277-311. URL: <http://arch-heritage.livejournal.com/1809272.html>

References

1. Novgorodov, V.E. (Eds). (2017). Architectural heritage of Eastern Ukraine (Donetsk, Lugansk region): to the history of architecture Donets. the edge of the sciences. dock. Method. fund of architecture, design and art. / auto-ordering. Kharkiv: Gold Pages [in Ukrainian].

2. Borshchenko, L.M. (2009). Orthodox churches of Lugansk region: Art decoration: (1991-2009): Illustrated catalog. Lugansk: Lugansk Regional Art Museum [in Ukrainian].
3. Vechersky, V.V. (2002). Lost objects of architectural heritage of Ukraine. - Kyiv: NDITIAM [in Ukrainian].
4. Krivosheya, V.V. (et al.) (2013). Destroyed temples and monasteries in Ukraine: An annotated index of regional and district level. Kyiv: Art [in Ukrainian].
5. Soldatenko V.F. (et al.) (2013). Catalog of destroyed temples and monasteries in Ukraine: Catalog. Kyiv, State Enterprise Center "Priority" [in Ukrainian].
6. Sumishin Yu.S. (et al.) (2011). Luhansk diocese: informational and reference publication / Avt. Collective. - Lugansk: ed. "Maxim" [in Russian].
7. Smolina, O.O. (2016). Monasteries of Slobozhanshchyna: dynamics of artistic image: monograph. Severodonetsk: ed. VNU them. V. Dahl [in Russian].
8. Taranushenko, S.A. (2014). Wooden Monumental Architecture of the Left Bank of Ukraine. Full Editor. Kharkiv: Publisher Savchuk O. [in Ukrainian].
9. Taranushenko, S.A. (2012). Monuments of architecture of Ekaterinoslav province. Kharkiv: Kharkiv Private Museum of the City Manor [in Ukrainian].
10. Tourist passport of the Lugansk region. Retrieved from <http://loga.gov.ua/oda/about/depart/economy/tourism> [in Ukrainian].
11. Forostiuk, O.D. (1999). Orthodox Lugansk in the years of persecution and tragic trials (1917-1988): Monograph. Lugansk: RIO LYVD [in Russian].
12. Chekmariov, A.V. (2013). Two-toed temples of Slobozhanshchyna: transformation of the Ukrainian typology in the XVIII - beginning of the XIX century. Russian Manor. Collection of the Society for the Study of the Russian Manor. Yield 18 (34). Publishing house "Kolo". Spb. Retrieved from <http://arch-heritage.livejournal.com/1809272.html> [in Russian].

УДК 130.2 : 264-3 : 264-73 : 264-78

*Степанова Олена Анатоліївна,
доктор культурології, доцент,
завідувач кафедри менеджменту туризму
Відкритого міжнародного університету
розвитку людини «Україна»,
elen_d@i.ua*

КУЛЬТУРА «МОВИ ТІЛА» У ХРИСТИЯНСЬКОМУ РИТУАЛІ

Мета роботи – аналіз культури «мови тіла» у християнському ритуалі. **Методологія** дослідження базується на використанні системно-структурного та семіотичного наукових методів у представленні християнського ритуалу як цілісної структури і в розкритті окремих прикладів культури «мови тіла» на основі структурно-семантичної інтерпретації релігійного символізму. **Наукова новизна.** Уперше пропонується запровадити поняття «мова тіла» та «ідіоми тіла» у загальному структурно-комунікативному й семіотичному дослідженні релігійного ритуалу на прикладі християнських традиційних обрядів і літургійних богослужінь. Доводиться, що розуміння культури «мови тіла» християнського ритуалу – важлива складова усвідомленого й актуалізованого сприйняття віроповчального й культурного змісту в релігійних практиках. **Висновки.** Ритуалізована «мова тіла» в релігійних практиках виявляється як один із їхніх основних емотивно-чуттєвих, художньо-мистецьких і